

Валентин Бушанський

НОВІ ГЕОПОЛІТИЧНІ ПРОТИСТОЯННЯ ТА ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті показано, що визначення геополітичних протистоянь зумовлює вироблення відповідних образів – образу Я та образу Іншого. Здійснена Росією анексія Криму може зумовити формування образу Росії як Іншого по відношенню до Європи.

Ключові слова: образ Я, Інший, Росія, Західний світ.

Bushanskyi V. New geopolitical confrontations and their implications for Ukraine. The article shows that the definition of geopolitical confrontation leads to the development of appropriate image – the image I and image of the Other. Carried Russian annexation of Crimea may lead to the image of Russia as the Other in relation to Europe.

Keywords: image I, Other, Russia, the Western world.

Якщо звернутися до мапи Європи, виокремлюючи на ній місця локальних військових конфліктів, які відбулись у Новітній час, то до снаги дійти цікавого спостереження: більшість конфліктів розгорталися на теренах двох імперій – Російської й Австро-Угорської. За результатами Першої світової війни Австро-Угорська імперія припинила своє існування. На схилку ХХ століття – розпалася імперія Російська (хоча й частково). Причини живучості цієї імперії – вкрай важлива тема, до якої ми далі й звернемося. Однак, наразі, на першому місці має залишатись очевидний факт: Балкани, Центральна та Східна Європа, що були володіннями Австро-Угорщини та Росії, – це основний простір військово-політичних конфліктів ХХ – ХХІ століть.

Отже, цілком слушно вилонити наступну гіпотезу: *військово-політичні конфлікти ХХ – ХХІ століть у Європі – це наслідок існування Австро-Угорської та Російської імперій і прояв пост-колоніального синдрому*. Якщо ця гіпотеза є слушною, тобто евристичною в поясненні політичних конфліктів, що розгорталися на теренах двох згаданих імперій, то й нинішнє ведення Росією проти України неоголошеної війни, зокрема російська анексія

Криму, – також є проявом постколоніалізму. Перевірці цієї гіпотези й присвячене це дослідження.

Відповідно, є рація визначити такі дослідницькі завдання:

1) окреслити факти політичної історії, простеживши певні паралелі (наразі, гадаю, було б передчасно говорити про закономірності політичної історії);

2) ґрунтуючись на дослідженнях із царини політичної культури, конкретизувати особливості постколоніальної ментальності, властиві як народам колишніх метрополій (а), так і народам колишніх колоній (б);

3) звернувшись до сучасних політичних подій, виявити суто політичні та політико-культурні тенденції, які розгортаються на постколоніальних теренах, взявши до уваги й очевидну тенденцію сучасності – глобалізацію/глокалізацію;

4) намітити заходи, які є актуальними для політичного й, зокрема, політико-культурного розвитку України.

Є рація припустити, що реалізація чотирьох зазначених завдань уможливить системніше та достовірніше розуміння політичних подій ХХ – ХХІ століть і політико-культурних чинників, що їх зумовили.

Політичні прояви постколоніалізму

Картковий будинок європейської безпеки зруйнувався. І тепер дуже хочеться писати в'їдливі слова про Владіміра Путіна, але в'їдливі слова про російського президента – це вже банальність. Утім, передчуваю, що до кінця тексту я таки не втримаюся і напишу щось глузливе про цього добродія. Це буде дешево й жалюгідно, на жаль. Адже слова мої до нього не дійдуть і справи не зарадять. Однак попри все, принаймні задля збереження душевної рівноваги та для своєрідного катарсису, кілька лайливих слів, у яких проступить уся нікчемність автора, – справа корисна.

Я написав, що картковий будинок європейської безпеки зруйнувався. І це правда. І хто зна, прикро це чи, навпаки, – річ утішна. Не знаю. Треба думати. Проте, напевно, дійти однозначних міркувань із цього приводу – неможливо. Принаймні тепер.

Утім, ідучи за метафорою, з якої я розпочав цю статтю, є рація поставити ряд питань: передусім найпростіше – чого варта система

безпеки, котру вдалося зруйнувати насамперед завдяки зухвалості? І, зрештою: якщо, згідно з метафорою, дотеперішня європейська безпека – це ігрова умовність, то як оцінювати наявну геополітичну ситуацію? Що являє собою теперішнє українсько-російське протистояння? Чи слушно зводити причини сьогочасної війни до інфернальних рис особистості Владіміра Путіна? Чи є рація бачити передумови цієї війни в особливостях російських історичних міфів, котрі й визначають російську ідентичність? Чи є підстави прискіпливіше вдивлятися в українську ментальність, виявляючи в такий спосіб специфіку українських реакцій на геополітичні виклики? Чи правильно пов'язувати дедалі дужче розгойдування маховика війни з небажанням і нездатністю західних гарантів суверенітету й територіальної цілісності України на ділі дотримуватися своїх зобов'язань?

Російська окупація Криму змушує ставити чимало запитань, на більшість із яких немає однозначної відповіді. Аби збагнути специфіку нинішньої українсько-російської війни, варто, напевно, відшукати загальний історичний контекст, характеристики котрого й уможливають потрактування цієї війни як часткового випадку. Тобто, незайвим було б виявити історично-геополітичну зумовленість цієї війни.

Насамперед потрібно відповісти на питання щодо існування цього гаданого або ж дійсного історично-геополітичного контексту: тож, чи унікальною є ця українсько-російська війна? Міркуючи над цим питанням, слушніше схилитися до негативної відповіді: нинішня українсько-російська війна не є винятковим явищем. На нашій пам'яті принаймні очевидна аналогія – грузинсько-російська війна 2008 року. Мета, яку ставила собі Росія у тій війні, – це збереження контролю над Абхазією та Південною Осетією. Утім, поставимо запитання: навіщо Росії контроль над цими регіонами? З погляду військової стратегії, Абхазія та Південна Осетія – це плацдарми в Закавказзі. Проте Росія і так контролює один із головних шляхів у Закавказзі – Дербентський прохід. І контроль над грузинськими територіями – Абхазією та Південною Осетією – жодним чином не посилює військовий контроль Росії над Закавказзям. Водночас, відзначимо у цьому контексті й тісне військово-політичне партнерство Росії з Вірменією, де

знаходяться російські військові бази. Тож, із воєнної точки зору російський контроль над Абхазією та Південною Осетією має нульове значення. Відповідно, пошук сенсу у війні 2008 року веде нас до винятково політичних чинників, за якими до снаги бачити чинники історичні, котрі, у свою чергу, мають політико-психологічні передумови, що й визначають притаманну росіянам картину світу й відповідні поведінкові стереотипи. І тут потрібно наголосити: в аналізі цієї картини цілком продуктивним є використання парадигми постколоніалізму.

Ще в березні, коли російські спецпідрозділи взяли під контроль Кримський півострів, політологи проводили цілком виправдану аналогію між російською анексією Криму й анексією Судетської області, що була здійснена нацистською Німеччиною за результатами Мюнхенської конференції в 1938 році. Які підстави вмішувати ці дві події в один типологічний ряд, хоча їх і розділяє сімдесят шість років? Безперечно, причиною для зіставлення є той факт, що відносини між Чехословаччиною та нацистською Німеччиною, котра в березні того-таки 1938 року поглинула Австрію, мали очевидний постколоніальний характер; такі самі, постколоніальні за своєю суттю, є й українсько-російські відносини.

Утім, уважніше придивившись до східно- та центрально-європейської історії XX – XXI століть, до снаги завважити, що чимало політичних подій, зокрема регіональних конфліктів і війн, котрі супроводжувались етнічними чистками, – це також прояви постколоніалізму. Унаслідок Першої світової війни розпалась Австро-Угорська імперія. Інша імперія, учасниця тієї-таки війни, Російська – офіційно втратила імперський статус, зберігши, проте, імперський дух: за влучним висловом Миколи Бердяєва, Третій Рим перетворився на Третій Інтернаціонал. Імперії зникли з політичної мапи, однак залишили, безумовно, істотний слід у вигляді господарчих відносин (зв'язків між аграрно-індустріальними районами та ринками збуту), етнічних і конфесійних анклавів, особливостей культури й, зокрема, ідентичностей. Увесь цей спадок імперій іще десятиліттями позначався на політичному житті Балкан, Центральної та Східної Європи. Певною мірою він дасться взнаки і нині.

Крах імперії Габсбургів зумовив виникнення низки держав – власне, Австрії, Чехословаччини, Угорщини, ЗУНР, Закарпатської

України, частина земель була приєднана до Сербії, частина до Румунії. Лютнева революція в Росії, а за нею й Жовтневий переворот – це визначальна віха постання Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, УНР, Самостійної Кубанської Народної Республіки, Білоруської Народної Республіки та ін. Однак усі ці нові держави спіткали війни й анексії. Якщо за початок відліку становлення цих нових держав брати 1917 рік, коли розпочалося їхнє державно-політичне оформлення, що завершилося в межах 1920 року, то жодна з них не пережила 1940-й рік; виняток – лише Фінляндія, яка, зазнавши територіальних утрат, усе ж зберегла суверенітет. Тривалість існування національних держав, що вибороли незалежність на постколоніальних теренах Російської імперії – Польщі, Литви, Латвії й Естонії – близько **двадцяти років**. 1 вересня 1939 року стало початком Другої світової війни та загибелі Другої Речі Посполитої, що проіснувала тільки двадцять один рік. Липень 1940 року – Литва, Латвія й Естонія перетворені на радянські республіки. Повернення Радянського Союзу в кордони Російської імперії зупинив лише опір фінської армії.

10 вересня 1919 року – підписання Сен-Жерменської мирної угоди – Австро-Угорщина де-юре припинила своє існування. Проте не минуло й двох десятиліть, як 1938 року Австрія була поглинута Німеччиною. Ми традиційно розглядаємо аншлюс як прояв нацистської агресії. Утім, напевно, не варто відкидати й той факт, що пангерманістські настрої були сильні не тільки в Німеччині, а й у Австрії. А це означає лише одне: за **двадцять років** існування в етнічних кордонах – Австрія так і не знайшла сенсу власного суверенного буття.

Загалом мирним було становлення Чехословаччини. Чехи та словаки знайшли культурний і політичний компроміс. Здавалося, що компроміс досягнуто і з німецькою громадою: кожен чиновник був зобов'язаний володіти німецькою мовою, будь-який громадянин мав право подавати заяви та листуватися з державними установами німецькою, діяли німецькі школи, студенти Карлового університету в Празі мали можливість навчатися або на чеськомовному, або німецькомовному потоці. Годі й увияти більшу толерантність і більшу турботу про мовно-культурні потреби етнічної меншини. Завершення доби толерантності – відоме: анексія Су-

детів, а за тим і перетворення Чехії на протекторат Богемія та Моравія. Водночас, на теренах Словаччини виник профашистський режим, який удався до жорстоких чисток угорської меншини. Відзначимо, що і в самій Чехії «німецьке питання» було розв'язане лише після Другої світової війни: всі німці були депортовані. Причому, «німецьке питання» було вирішене суто тоталітарними методами.

Напевно, найневблаганніше доля поставилася до українців: Буковина була окупована Румунією; Закарпатська Україна – знищена Угорщиною; а потім, після поділу самої Угорщини, котра занадто перейнялася марксистськими ідеями, увійшла до складу Чехословаччини. Безперечно, найжорстокішим було українсько-польське протистояння. ЗУНР, хоча й пішла на злуку з УНР, по суті, самотужки протистояла польській армії. Вишколена у Франції польська «Голуба дивізія» знищила незалежну Україну. Наслідок – радикалізація українського політичного руху та політичної свідомості українців загалом: підпілля, терор, наступне постання ОУН-УПА, волинська різня, «Операція Вісла», втрата Україною Перемишля, Холма та Берестя. І звернімо увагу: «польське питання» в Галичині та на Волині було вирішене лише радянським тоталітарним режимом – поляки покинули міста, в яких мешкали століттями; так само шляхом депортації було вирішене й «українське питання» на Холмщині.

До Наддніпрянщини російська імперія повернулася у більшовицьких тужурках. Доба українізації – чи радше коренізації більшовизму – завершилася Розстріляним відродженням і Голодоморами. Це – ціна ідеологічної сліпоти керманічів УНР і їхньої державно-політичної безпорадності.

Характеризуючи політичний складник постколоніалізму, звернувшись уже до кінця ХХ – початку ХХІ століть, варто згадати також драматичний розпад Югославії, дві Чеченські війни, азербайджансько-вірменський конфлікт довкола Нагірного Карабаху. Останні півроку вписують до цієї канви й російську анексію Криму.

Тоталітарні за своєю суттю державно-політичні системи СРСР і Югославії всіляко перешкоджали тенденціям політичного та культурного розвитку етносів, проте, водночас, прагнучи сформулювати своєрідний суперетнос – націю «радянський народ» і

«югославів», – по суті, створювали суперечності, котрі переросли в конфлікти, щойно тоталітарні державно-політичні системи втратили легітимність. Однак в основі етнічної політики згаданих тоталітарних режимів перебуває результат етнічної політики Австро-Угорської імперії й імперії Російської. Етнічна політика Югославії та СРСР розгорталася, маючи вже за фактом визначену етнічну мапу, сформовану імперською етнічною політикою.

Етнополітичний аспект колоніальної політики

У чому ж суть етнічної політики імперій? Суть полягала в максимальному блокуванні етнокультурного розвитку народів, що перебували під владою імперій. Кожен регіон має власні мовно-культурні особливості. Сув'язності ж, які є між регіональними мовно-культурними особливостями, уможливають подальше формування окремих етносів; ті ж, у свою чергу, можуть набути нової якості – перерости в нації, виробивши відповідну ідентичність. Імперії ж усіляко перешкоджали становленню етносів і становленню націй.

Наразі, в цих міркуваннях, ми виходимо з такого досвіду визначення понять. Під етносом розуміється об'єктивна етнокультурна єдність – мовна, релігійна, побутова, історичнопам'ятєва тощо – а також наявність усвідомлення цієї єдності, що відображена, зокрема, в самоназві. Цілком зрозуміло, що в сукупності складників етносу можуть простежуватися доволі істотні відмінності – мовно-культурні, релігійні, історичнопам'ятєві тощо. Однак, попри відмінності, за домінування інших вирізнявальних етнічних ознак етнос може існувати. Показовий приклад – український етнос, у межах якого є діалекти, конфесійні відмінності й відмінності історичної пам'яті. Але всі ці відмінності не спростовують факту існування українського етносу.

У свою чергу, під нацією розуміється комплекс інтеріоризованих політико-культурних цінностей і ціннісних орієнтацій, чільне місце серед яких належить вимозі суверенності етносу, тобто державно-політичного самовизначення. У цьому сенсі можна бачити, що факт постання певної нації фіксується надзвичайно точно – це становлення політичного руху, мета якого – політичне самовизначення етносу аж до вимоги формування національної держави. У етнополітології є своєрідний

класичний приклад, котрий ілюструє домінування національно-ціннісних уявлень над формальними етнокультурними ознаками – це єврейська нація. Відмінності між культурою євреїв-сефардів і євреїв-ашкеназі настільки різючі, що навіть неможливо говорити про, власне, відмінності, бо ці «відмінності» – це, по суті, абсолютна несумісність, абсолютна інакшість. Утім, перемога сіоністського руху й формування Ізраїлю – це свідчення істинності існування єврейської нації. Так само домінування ціннісно-політичних установок над етнокультурними особливостями до снаги простежити й на прикладі української нації. Український визвольчий рух розгортався й у Закарпатті (крайній Захід) і на Сході України – Харківщина та Донбас, і наразі справедливо згадати й Кубань, де українська була проголошена однією з державних мов Самостійної Кубанської Народної Республіки, а політики СКНР ставили питання про об'єднання СКНР і УНР.

Проте повернімося до етнічної політики імперій. Перше, імперії прагнуть абсолютизувати регіональні відмінності й перешкодити комунікації між регіонами. Звернімо увагу: Закарпаття, Буковина та Галичина – належали до окремих адміністративно-територіальних одиниць. Водночас, українці в цих адміністративно-територіальних одиницях співіснували з іншими етносами. Тобто, ми бачимо цілеспрямовану політику поділу, подрібнення етнічних тіл. Те саме ми можемо спостерегти й у Середній Азії, де Російською імперією проводилися розмежування між спорідненими тюркськими народами. Отже, ми бачимо другу тенденцію етнічної політики імперій – унеможливлення формування усвідомленої етнічної єдності. Відповідно, третє завдання імперської політики – запобігання становленню національних ідеологій.

Зіставляючи етнічну політику Австро-Угорщини та Росії, ми маємо можливість виявити й істотну відмінність. Політика Росії спрямовувалася на асиміляцію, тобто русифікацію етносів. Політика ж Австро-Угорщини обмежувалася лише антисепаратистськими заходами та спробами виробити практику співіснування етносів у одній імперії. Отже: чимало етнокультурних суперечностей, які вилились у політичні конфлікти в кінці ХХ – на початку ХХІ століть, мають свої витoki в етнічній політиці Австро-Угорської та Російської імперій.

Ціннісно-смилова ситуація – осмислення тоталітаризму та Другої світової війни

Система європейської та загалом світової безпеки сформувалася після Другої світової війни. В її основі – досвід Першої та Другої світових воєн – чітке усвідомлення, що жодні територіальні надбання, здобуті силою зброї, не варті великих чисел, у яких обраховуються жертви та руйнування. Цей досвід двох світових воєн зумовив екзистенційне неприйняття війни.

Разом із тим, здобутком Другої світової стало й принципове відкидання Західною Європою нацистських і фашистських ідеологій. Завдяки дослідженню Вольфганга Віпермана ми можемо бачити, що де фашистська, а де нацистська ідеології (найчастіше ж – їхній симбіоз) були буденним явищем для міжвоєнної Європи. Навіть такі взірцево демократичні країни, як Великобританія, Бельгія, Нідерланди, Данія, Швеція та Швейцарія, зазнали впливу фашистських і нацистських ідей [1]. Після ж Другої світової війни радикально змінилося потрактування фашизму, нацизму, а заодно й комунізму. Згадані ідеології, завдяки зусиллям Ханни Арендт, почали однозначно тлумачитися як тоталітарні. Зникло високочоле ігнорування фашизму, котрий до того сприймався як брутальний моветон. Відійшло в минуле й відсторонене споглядання нацизму – такої собі політичної інтерпретації дарвінізму. Західний світ відкинув софістичні ігри – агностичне настановлення, за яким демократія – це відкритий проект, що не має ані визначеної мети, ані моделі майбутнього, а ґрунтується лише на формальних принципах – насамперед електоральних процедурах. З'ясувалося, що демократія, витлумачена тільки як процедура, може бути цілком знівельована в рамках тих-таки демократичних процедур. Отже, практика спростувала всі логічні викрутаси. Як наслідок, розвинулася своєрідна фобія – цілком виправданий страх перед усіма формами насильства, передусім тими, мета яких – вироблення гомогенного суспільства. У демократичнім проекті знову були акцентовані ліберальні складники: демократія та свобода почали сприйматися як синонімічні поняття. Ці три складники – ненасильство, лібералізм і демократія – вирізняювальні ознаки сучасної демократії. Ми ще повернемося до питання функціонування сучасної демо-

кратії, зокрема її ціннісних основ, наразі ж лише відзначимо, що в аксіологічній шкалі західних суспільств ненасильство та лібералізм набули визначального статусу.

Змінилось і ставлення до лівих ідей. У 1955 році Реймон Арон публікує свою працю «Опій інтелектуалів», у якій пророкує економічний крах радянської системи й викриває всю оманливість «революційних зваб», властивих французьким інтелектуалам. Про важливість питань, які Арон порушив у своїй праці, свідчить щонайменше непримиренність дискусії між Жаном-Полем Сартром й Альбером Камю: як ставитися до радянських політичних практик? На думку Сартра, політичні репресії в СРСР не заперечують значущості марксизму та соціалістичних ідей як таких. Камю ж вважав, що ГУЛАГ і є автентичним відображенням і марксизму, і соціалістичних ідей, а говорити за ідеї як такі, ігноруючи досвід їхньої реалізації, – принаймні некоректно, якщо не злочинно.

1950 рік – праця «Джерела тоталітаризму» Ханни Арендт: проаналізувавши смоленський архів Комуністичної партії, авторка вказує на аналогічність методів, характерних нацистському та комуністичному режимам*. Відзначає водночас цікаву деталь: навіть в обласному партійному архіві помітні ознаки тотальної фальсифікації. За міркуваннями Арендт, відмінності в цифрах і сліди вилучення документів наводять на думку, що партійне керівництво намагалося применшити масштаби репресій [2].

Наразі варто відзначити й ще одну цікаву особливість, притаманну радянському режиму, – це перманентна риторичність. Нескінчені чистки в СРСР супроводжувалися специфічним маренням – постійними посиланнями на відозви та рішення Партії, а також – апеляціями до грядущого комуністичного ладу. І тут можна спостерегти своєрідний когнітивний дисонанс – очевидну розбіжність, котра, звісно, не залишалася поза увагою свідків Великих репресій: жах і нікчемство реальності – це з одного боку, а з другого – умо-

* Згадка про смоленський архів міститься в передмові до другого видання «Джерел тоталітаризму» – 1966 рік. Утім, як відзначає Ханна Арендт, оприлюднення істориками нових даних, що стосувалися теми її дослідження, не зумовлювали доцільності перегляду концептуальних положень, викладених у першому виданні.

глядна велич комуністичної ідей. Цілком можливо, що комуністична ідея й була тією етичною інстанцією, котра спонукала усвідомлювати й переживати всю ганебність сталінського режиму, відповідно й фальсифікувати дані про репресії. У свою чергу, риторизм партійних документів і всього публічного дискурсу в СРСР – це, безумовно, прояв політичної вульгарності – очевидний наслідок входження великих мас у політику, а відповідно, й примітивізація соціально-політичних ідей, зведення їх до рівня гасел і банальних кліше. Та водночас – це й прояв екзистенційної тривоги, властивої радянському суспільству. Постійна тривога й ірраціональність репресивної машини унеможлилювали вироблення раціональних поведінкових форм. Страх можна було тільки заговорювати.

Дещо відхилившись від теми, є рація звернутися до двох епізодів із життя Владіміра Маяковського. 1927 рік, критик Юзеф Юзовський пише статтю «Картонна поема», в якій цілком слушно закидає поемі Маяковського «Хорошо» надмірну риторичність. Показова реакція Маяковського: закликавши критика до себе в готельний номер, він мовив: «Юзовський, якщо буде соціалізм, то ця поема – хороша. Якщо ж соціалізму не буде, то на дідька здалися і ви, і я, і поема».

Прикметний і діалог Маяковського з поетом Ніколаєм Асеевим:

– Послухайте, колего, – мовив Маяковський, – уявімо собі, вийшла постанова Раднаркому – писати ямбом. Що ви робитимете?

– Я, Володінька, перестану писати.

Маяковський довго думав і, зрештою, випалив:

– А я – писатиму ямбом!

Соціалізм – це велика індульгенція. Партія – Великий інквізитор. Комунізм – тисячолітнє царство – жадане, містичне, іноді здається, надзвичайно близьке, а іноді – недосяжне. Своє тисячолітнє царство пророкував і нацизм. Відмінність була тільки в тім, що квиток на вхід до тисячолітнього рейху видавався лише за етнічною ознакою, а отже, і ставлення світу до нацистського проекту не мало для його adeptів принципового значення, і поготів – провокувало своєрідний цинічний епатаж вульгарного ніцшеанського стибу. Комуністичний проект натомість проголошувався

інтернаціональним. І ця обставина накладала моральну відповідальність, а отже, спричиняла й почуття провини за всю ганебність радянської дійсності.

1948 рік – закінчення Джорджем Орвеллом роману «1984». Цей роман вінчає цикл політичної публіцистики Орвелла. Фальш, лукавство та фанатизм – це те, що побачив Орвелл 1936 року, воюючи у троцькістському загоні проти франкістів. Набравшись іспанських вражень, Орвелл заявив, що політика за суттю своєю є огидною, а його, письменника, першорядне завдання – «викриття брехні». У цьому романі автор робить спробу узагальнити власне розуміння тих психологічних механізмів, які визначають владні практики комуністичних режимів.

Першою орвеллівською спробою узагальнення – була казка-притча «Ферма тварин»^{*}. Однак, якщо у «Фермі тварин» Орвелл пише, що називається великими мазками, подає лише схему лівого тоталітаризму, то в «1984» головний акцент – психологія. У чому ми бачимо виправдання марксизму? Безперечно, у так званому «гуманізмі» Карла Маркса – всебічним розвитку кожної особистості, звільненій від експлуатації та приреченості ненастанно піклуватися про хліб щоденний. Роман Орвелла – можливо, й попри бажання самого автора – вибиває цей наріжний камінь марксизму. У «1984» проступає тотальна деградація особистості. За викривленням слів, понять, інформації та сенсів – на чому акцентують увагу політологи, використовуючи поняття «орвеллізм», – за викривленням самої естетичної тканини життя – сірі вулиці, уніфікований одяг, утомлені обличчя, кітчевий ентузіазм фізкультурного завзяття і всюдиусще слово «Перемога» – за всім цим контекстом побуту та політики – цілковите спотворення людських почуттів: огида і не-

* «Ферма тварин» написана 1942 року, коли результат Другої світової війни ще був невідомий. Якою ж сильною мусила бути антипатія Орвелла до лівих режимів будь-якого ґштбу, щоб писати викривальний памфлет у розпал війни, коли Великобританія була союзником СРСР! «Ферма тварин» опублікована лише 1945 року. Показово, що перший переклад «Ферми тварин» зроблено українською мовою – 1947 рік, твір вийшов під назвою «Колгосп тварин». У передмові до українського видання Орвелл писав, що його симпатії на боці «демократичного соціалізму», а тому й завданням своїм він бачить – викриття сталінського тоталітаризму, котрий усіляко виправдовується або, ще гірше, – виставляється як взірєць для наслідування.

навість стають основним інстинктом, позбавляючи людину здатності почувати. Оце і весь гуманізм.

Орвелл розкриває дуже важливу річ: бунт проти соціального насилля можливий лише у формі насилля; максимальне спрощення соціальних відносин – спричиняє й примітивізацію почуттів. Кітчевий соціальний пафос продукує сліпий нігілізм, зумовлений втратою здатності до розрізнення істинного та хибного, прекрасного та потворного, чистого та брудного, щирого та соціально детермінованого. Єдиний обшир, у якому людина годна проявити власне Я – це девіація, утім і простір для девіації є визначеним тотальною структурою. Коло неминуче замикається: бунт закінчується зрадою, повстання проти фальші – фальшем. Соціальна тотальність – це тотальність нікчемства.

«Корсет соціології Маркса ламає ребра життя», – Сергій Булгаков написав ці слова ще 1906 року [3]. Західному світові знадобилися десятиліття і безпосередній досвід, аби збагнути істини, доступні російській релігійній філософії. У розпал громадянської війни Микола Бердяєв писав: цінність російської революції полягає в тім, що відніні марксизм перестав бути теорією; це вже практика, а отже, відтепер марксизм доступний для емпіричного спростування.

Перша половина ХХ століття стала випробуванням Європи на здатність протистояти «бунту мас». Маса ввійшли до культури під прапором кітчю; ввійшли до політики під червоними прапорами марксизму та нацизму. Ідеології марксизму, фашизму та нацизму і за суттю своєю, і за формою були кітчевими. Політично нацизм був поборений. Іще до середини 70-х на периферії Європи скнів режим Франсиско Франко. До середини 80-х, оточений залізною завісою, боровся за життя «соціалістичний табір» – інша окраїна Євразії. В однім із фільмів, присвячених Франсиско Франко, промайнуло цікаве інтерв'ю літнього чоловіка. Дитиною він був вивезений до СРСР і повернувся до Іспанії вже у зрілому віці. Перше, на що він звернув увагу, це те, що всі його іспанські родичі – прості робітники – мають комфортабельні квартири й автомобілі: «Слава Франко! – подумав я», – мовив чоловік, усміхнено стинаючи плечем перед телекамерою. За соціальними пріоритетами між тоталітарними режимами не було жодної відмінності. Генрі Форд переміг Карла Маркса. Олдос Гакслі переміг Джорджа Орвелла.

Відтворення ідентифікаційних розмежувань у цивілізаційних і геополітичних протистояннях

Перемога над нацизмом і холодна війна з Радянським Союзом – це фактори, котрі посприяли самоусвідомленню Західного світу. Заперечення Іншого – це визначальний чинник самоідентифікації. У ролі Іншого виступив тоталітаризм. Спершу лінія фронту, згодом – залізна завіса. Це – мури, що відокремлювали цивілізовані Фіви від нетрів, у яких зачаївся потворний Сфінкс.

Зводити геополітичне суперництво другої половини ХХ століття лише до військових, політичних та економічних складників – було б помилково. Відповідь сліпого Едіпа на всі загадки Сфінкса – людина. Протистояння ХХ століття – також було запитом про людину.

Ролло Мей пише про Сфінкса за фіванськими мурами як про екстеріоризацію свідомості самих фіванців [4]. Сфінкс був потрібен фіванцям, аби усвідомити межу між власним прийнятним Я і власним неприйнятним Я, уособленим в образі Сфінкса*.

* В однім із текстів ми вже мали нагоду, посилаючись на дослідження Ролло Мейя, проаналізувати процес екстеріоризації табуйованих культурою особистісних потреб [5]. Зокрема, ставилося питання: чи є альтернатива екстеріоризації – процесу конструювання Сфінкса? За Ролло Мейем, альтернативою може бути тільки рефлексія та подолання інфантильності. Утім, це саме питання цікаво сформулювати в соціально-політичній площині. Скажімо, за дискурсом ісламського тероризму з усією очевидністю проступає механізм екстеріоризації, перетворення мусульман на Інших – вмістилище всіх неприйнятних для європейської культури рис. Мусульманський світ маркується як світ насилля, терору, гендерної нерівності, гротескної естетичної пишноти, релігійного фанатизму. Попри домінування згаданого дискурсу і те, що цей дискурс впливає не тільки на свідомість європейців, а й свідомість мусульман, визначаючи ідентичність останніх, візьму на себе сміливість припустити, що ісламський світ не такий одноманітний, як може здатися. Чи є засоби для запобігання побудові таких альтернативних дискурсів і, найважливіше – самоідентифікації європейців саме за допомогою згаданих естетичних і смислових конструктів? Невже творення Іншого в процесі самоусвідомлення є безальтернативним? Історія релігії, як і історія політична, спонукає думати, що Сфінкс залишатиметься незнищеним, доки існуватиме розрізнення етичних і естетичних цінностей. Вихід за межі добра та зла можливий лише завдяки сліпоті Едіпа. Проте, чи може самоосліплення бути етичним обов'язком?

Інший погляд на проблему пропонує Юрій Шайгородський [6]. За його міркуваннями, кожна культура має розглядатись як самодостатня – власний,

Тоталітарні режими виконували цю саму функцію. Нацизм, фашизм і комунізм – це екстеріоризація свідомості Західного світу. Це спроба на рівні емпірики осягнути власні неприйнятні нахили. І от, залізна завіса впала. Сфінкс розчинився в образі глобального тероризму. Сфінкс ніде й усюди одночасно. Доволі тривожна ситуація. Світу потрібна формальна визначеність. Сфінкс мусить відродитися. Світу потрібна нова Росія. Здрастуй старий-новий Сфінксе!

Коли впала залізна завіса, Західний світ отримав нагоду для рефлексії: пізнати себе за допомогою лише позитивних понять, тобто не відволікаючись на заперечення. Сказати ж бо, Західний світ – це світ демократії та свободи, оскільки він не є світом тоталітарним, – це означає вдатися до негативного визначення. Утім виникає питання: чим є Західний світ сам по собі, за браку заперечених сутностей? Боюся, що Західний світ так і не знайшов відповіді на це питання.

Пустота – дуже некомфортна ситуація. У проективних психологічних тестах однією з ознак тривожності вважається намагання досліджуваного триматися формально заданих меж – наприклад, анкетних граф, або ж країв аркуша, на якому потрібно щось намалювати. З падінням залізної завіси Західний світ почав шукати нові графи й чіплятися за краї аркуша, сахаючись білої площини паперу. Західний світ знову потребував щось заперечувати. У добу Просвітництва заперечувалися монархія і становий устрій, натомість утверджувалися демократія й егалітаризм; відкидався клерикалізм, а за одно й усе йому сув'язне, задля зміцнення раціоналізму, звісно, та свободи думки. Одне слово – свобода, рівність, братерство. Про діалектичні ігри Новітнього часу – вже йшлося*.

окремий ціннісно-смісловий код. Пізнання, відповідно, зводиться до розпізнавання цього коду. У теоретико-методологічному сенсі йдеться про предметну адекватність методу. Визнання значущості іншої культури уможливило б неупередженість ставлення, а отже, як вважає дослідник, запобігати б виникненню конфліктів. Зазначимо також, що визнанню значущості іншої культури має передувати й розуміння значущості культури власної, оскільки без такого балансу уникнути когнітивного дисонансу – неможливо.

* Діалектика, як вона постає в працях Фрідріха Гегеля та Карла Маркса, є автентичним відображенням суто європейського способу мислення в добу Просвітництва. Тобто діалектика не є характеристикою мислення як такого. Вчення про діалектику є історично визначеним, а отже, й не універсальним.

11 вересня 2001 року Західний світ знайшов нову точку опори – міжнародний тероризм. Іншим для Західної свідомості став ісламський світ. Захід почав глобальну війну, в якій об'єктивно неможливо перемогти. Річ у тім, одначе, що першорядна мета цієї війни – не руйнування терористичних баз, десть, поміж азійських ребер, а зміцнення Західної ідентичності. Ця війна тривалістю в тринадцять років була війною за ідентичність. Чи перемиг Захід у цій війні? Якщо вірити президенту США, то, звісно, так.

21 березня 2014 року Владімір Путін підписав закони про включення Криму та Севастополя до складу Російської Федерації. Одним махом були відкинуті всі принципи безпеки, вироблені в повоєнній Європі. Чи не час Заходу вносити корективи до розстановки сил на великій шахівниці?

Нині, як здається, від Заходу мало що залежить. Річ у тім, що Росія так само потребує Іншого, як і Захід. Росія так само потребує окраїн для власної свідомості. Росії потрібен «німець», якого можна було б ненавидіти, убивство якого давало б сенс існуванню. Потрібен «гнилий» Захід, у який можна було б нести свіжу кров. Потрібна «геометрическая правильность Европы», котрій до снаги протиставити «некошеную траву» «до самих, до окраин». Потрібні гомосексуалісти, педофіли й бородаті трансвестити в концертних сукнях, бо іншого способу побачити сенс у бородатому Православ'ї – немає.

Велич зваги визначає велич особистості. Яка ж ти велична, Росіє! Ти кинула виклик господарю світу сього! Велич зваги іноді визначає і ступінь глупства. Не знайшовши сенсу у власному існуванні, Росія знаходить його в запереченні існування інших.

Цікаво, втім, звернути увагу й на відмінність між Західним і російським самоусвідомленням у процесі заперечення Іншого. У чистому вигляді, якщо не брати до уваги періоди Античності та Середньовіччя, опозиція «Я – Інший» була вироблена в добу колоніалізму. Раціональному і прагматичному образу європейця був протиставлений образ емоційно неврівноваженого та підступного, по-жіночому відданого та по-дитячому наївного аборигена. Робінзон Крузо і П'ятниця дотепер слугують рольовими та пізнавальними моделями.

Які ж рольові моделі ми знаходимо в російській культурі? Як показує Ева Томпсон, у текстах Пушкіна, Лермонтова і навіть Сол-

жениціна можна бачити повтор європейських взірців побудови опозицій: росіянину, дії якого осмислені й визначені значущою метою, протиставлено азіата – персону безмовну, про свідомість котрої нічого певного сказати не можна [7]. До шеругу згаданих авторів – творців російського колоніального дискурсу – Томпсон включає також Льва Толстого та Фьодора Достоєвського. Зокрема, Томпсон звертає увагу на зображення у «Війні та мирі» німецької провінції: не вельми ошатний край; а також – ряд персонажів із польськими іменами, які перебігають із одного роману Достоєвського до іншого, аби напакостити й послугувати мішенями для кпин*.

Проте з оцінкою творчості Толстого та Достоєвського, яку дає Томпсон, гадаю, навряд чи можна погодитися. Згадані Томпсоном сюжети і персонажі мають маргінальне значення, хоча, скажімо, Достоєвського справді важко запідозрити в симпатії до поляків і не лише до поляків. Достоєвському взагалі важко дається симпатія, якщо його персонаж не має в руках сокири або ж не страждає на душевну хворобу.

Як здається, найзначущішим для вироблення російського образу Я було загальне світовідчуття периферійності, чуття Росії й усього російського способу життя як незавершеного, неоформленого, одірваного від чогось рідного і правдивого. Росія – це завжди частковість. Росія – це скалка славного Києва. Це – єдине православне царство в бусурманському й латинянському світі: комплекс загубленості та самотності. Це – ординська спадщина, висміяна і

* Виокремлені Евою Томпсон елементи ксенофобії у працях російських авторів до снаги проілюструвати й на матеріалі «Севастопольських оповідань» Льва Толстого, які не аналізуються американською дослідницею. Не вдаючись до розлогого розбору текстів, відзначимо, що всі без винятку персонажі з польськими прізвищами (а Толстой навіть акцентують їхнє етнічне походження, подаючи окремі висловлювання польською мовою) – банальні боягузи, які уникають небезпечних бойових завдань. В іронічному ключі виписані й російські офіцери з німецькими прізвищами. Варто звернути увагу й на три сліди присутності українців у лавах російської армії, відзначені Львом Толстим. Можливо, це випадковість, але в нарисі «Севастополь у грудні місяці», де подається опис військового шпиталю, обидва персонажі-українці помирають: у першому випадку Толстой подає слова безіменного солдата – «У серці гхорить», у другому – є лише згадка: солдат на прізвище Серєда помер. В Оповіданні «Севастополь у серпні 1855 року» зображено офіцера на прізвище Дяденко, про якого Толстой завважує, що той – «упертий хохол».

стерта з пам'яті царем-реформатором. Це – не геть Азія, але й не зовсім Європа. І невідомо, на чиєму боці правда – західників чи слов'янофілів.

Річ у тім, що в літературних текстах, публіцистиці та філософії російських авторів неможливо знайти несуперечливий образ Росії. Російська свідомість завжди розщеплена. Це вічне переживання приниження і бунт проти цього приниження; це агресія проти світу – винного в усіх бідах Росії, й саморуйнування – нищення самої ж таки Росії, оскільки та неспроможна жити за вподобаними взірцями і негодна знищити ці взірці. Росія завжди на колінах. Вона мислить із позиції суб'єкта, котрий бачить себе на колінах. І цю ситуацію свідомості змінити неможливо. Росія або знищить світ, або світ знищить Росію.

Тенденції культурних і політико-цивілізаційних розмежувань

Чи вичерпався постколоніальний потенціал – спадок Австро-Угорської імперії? Напевно, радше можна дати негативну відповідь. Югославія розпалася, Сербія була розщеплена. Сербія вже не здатна відігравати жодну істотну політичну роль як державно-політичне утворення. Але не варто відкидати той факт, що з утратою державно-політичної цілісності, по суті, з відходом державно-політичних інститутів на другий план, на план перший виступає сербський національний міф. Нині йде формування чорногорської, боснійської та косоварської ідентичностей. По суті, якщо реально оцінювати ситуацію, – продовжується традиція колоніальної політики Австро-Угорщини: поділ, розщеплення, актуалізація регіональних ідентичностей, опора на іншоетнічні політичні еліти (як це відбувалось у Галичині, де політичні преференції мала польська еліта), акцентування відсторонених щодо етнічної громади правових норм. Наскільки цей процес формування регіональних (виразно несербських) ідентичностей буде успішним? Нині на це питання важко дати однозначну відповідь. Зрозумілим є одне: формування цих ідентичностей неминуче відбуватиметься як процес заперечення сербської ідентичності, а відповідно – неминучого та мимовільного акцентування тієї-таки сербської ідентичності, оскільки заперечене завжди є акцентованим, а отже – завжди є

представленим у когнітивному полі. Наслідком цієї мимовільної акцентуації завжди буде політизація сербської ідентичності, й потім – її політична радикалізація. Фактично, формування регіональних еліт відбуватиметься паралельно з подальшим становленням сербської ідентичності. І який із цих процесів набуде остаточної переваги – нині сказати неможливо.

Наразі візьмімо до уваги й інший аспект. Нині європейська культура переживає період, який можна визначити як інтенсивний Модерн (Постмодерн є нічим іншим як інтенсивним Модерном). Країни Євросоюзу послідовно інтегруються (хоча, звісно, стикаються з низкою істотних труднощів). Та, водночас, Європа переживає становлення регіональних ідентичностей, регіональних історичних пам'ятей і наднаціональних політичних еліт. Тобто, відбувається процес глобалізації/глокалізації. Вважається, що регіональні ідентичності та регіональні історичні пам'яті не суперечитимуть національним ідентичностям і національним історичним уявленням. По суті, йдеться про формування паралельних ідентичностей – загальноєвропейської, національних і регіональних. Звісно, таке становлення можливе. І більше того – воно неминуче, воно визначене історично, визначене всім цивілізаційним розвитком людства. Проте не варто забувати, що в кризові періоди відбувається редукція ціннісних систем: одні цінності відкидаються, а інші виходять на передній план як домінуючі. Відповідно, не важко припустити, що в кризові періоди розвитку Європи (а такі кризові періоди неминучі) неодмінно спостерігатиметься ціннісна редукція. І те, які цінності виявляться домінуючими – ще велике питання. Одне можна стверджувати з абсолютною впевненістю: домінуючими виявляться найбільш міфологізовані цінності, оскільки криза змушує суб'єкта актуалізувати підсвідомі уявлення, а міф – по суті є підсвідомим уявленням. І в цьому сенсі є ризик припустити, що в кризові періоди «больовою» точкою Європи знову стане Сербія, оскільки та є радикально опозиційною до всієї європейської політичної та культурної системи.

Абсолютно очевидним є постколоніальний зміст політичного та культурного протистояння на пострадянському просторі. Нині Росія послідовно проходить усі етапи політичного та культурного розвитку Німеччини після Першої світової війни. Криза Веймарської республіки є очевидною паралеллю кризі, яку переживала Росія після розпаду СРСР. Наступне становлення нацизму в Німеччині є паралеллю

до сучасного путінського режиму, альфа й омега якого – реваншизм і ксенофобія. Реваншистська політика Росії вже поставила світ на межу глобального військово-політичного конфлікту. Публіцисти, які висвітлюють українсько-російську війну, однозначно пишуть про загрозу Третьої світової війни, і пишуть про це, не вдаючись до лапок чи метафор.

Якщо казати про джерела українсько-російської війни, то це – виключно ідентифікаційні уявлення й уявлення картини світу. Українсько-російська війна немає жодних економічних передумов. Ця війна є лише зіткненням несумісних ідентифікаційних уявлень. Та картина світу й та ідентичність, які формувались у період президентства Володимира Путіна, є очевидним відображенням постколоніального синдрому. Відома метафора – «фантомні болі», якою так часто користуються російські політики, політологи та публіцисти, – по суті, перетворилася на ідеологічний базис російської політики. Російська ідеологія є надзвичайно метафорично та міфологічно акцентованою. Фактично, російська політична свідомість (російська ідентичність і картина світу) виявилась у полоні історичних і політичних міфів. Передумова такої метафоризації та міфологізації російської політичної свідомості – це травматичний досвід 1991 року, а також специфіка політичної рефлексії, що відобразилась у політологічному й історичному дискурсах. Оцінюючи наявні тенденції, є рация стверджувати, що, перебуваючи в полоні історичних міфів і політичних метафор, російські політики й ідеологи ведуть Росію до ізоляціонізму, а отже, й неминучим є подальше протистояння між Україною та Росією; є тенденція до оформлення цього протистояння як цивілізаційного протистояння між Росією та Євроатлантичним світом. Наразі потрібно акцентувати увагу: усі російські цивілізаційні уявлення, оформлені у вигляді євразійської доктрини – це насамперед дискурс і майже винятково дискурс. Однак це той дискурс, який перешкоджає припиненню українсько-російської війни. Ознаки постколоніального світоуявлення й ідентичності простежуються і в Україні. Політична поведінка проросійськи орієнтованих громадян України є проявом їхньої ідентичності, притаманної їм системи цінностей і ціннісних орієнтацій. **Отже, можна бачити всю важливість державної культурної, освітньої й інформаційної політики. Бо саме прорахунки в гуманітарній політиці, які були допущені в Україні, уможливили сепаратистські рухи та військову агресію Росії.**

Нині, характеризуючи тенденції ідентифікаційних процесів в Україні, варто зауважити, що вони є суперечливими. З одного боку, виразною є тенденція до набуття домінантності тих політичних і культурних уявлень, котрі формально властиві моноетнічним націям: унітарна держава, єдина країна, єдина мова тощо. З другого – має місце збереження попередньої системи уявлень, які умовно (!) описуються поняттям мультикультуралізм. Проте **в українських умовах мультикультуралізм – це є синонім до російського постколоніалізму**: недоторканність російської мови, панування в інформаційному просторі російських ЗМІ, недоторканність російської пропаганди. Треба сказати, що попри очевидну кризу політики мультикультуралізму, яка спостерігається в Європі, нині передчасно казати, що Європа готова відмовитися від цієї політики. Поготів, оцінюючи зміст тих політичних рекомендацій, котрі даються Україні європейськими експертами, можна бачити, що всі вони залишаються в руслі нормативних для Європи уявлень про необхідність мультикультуралізму та регіоналізації України. І наразі варто розуміти, що всі рекомендації подібного змісту – це тільки спроба екстраполювати на Україну ті уявлення, які є нормативними для Європи, згідно з домінантним дискурсом; тобто європейські експерти, котрі самі є невільними від впливу домінантних дискурсів, застосовують ці уявлення, оцінюючи українську ситуацію.

Наразі потрібно наголосити: політико-культурні уявлення й ідентичності – це є лише смислові конструкти та метафори, відображені в дискурсах. І в цьому сенсі всі політико-культурні конструкти й ідентичності – абсолютно рівноцінні. Питання тільки в прагматичному оцінюванні корисності тих чи тих дискурсивних систем. І нині можна бачити, що дискурс єдності України, культурної консолідації і зміцнення позицій української мови – є об'єктивно корисним Україні, він є умовою виживання України в буквальному сенсі, бо альтернатива цьому дискурсу – це дискурс індиферентності та релятивізму, який є об'єктивно сприятливий для російської реваншистської політики.

1. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982); [пер. з нім.] / Вольфганг Віперман. – К. : Дух і літера, 2008. – 278 с.

2. Арендт Х. Джерела тоталітаризму; [пер з англ.] / Ханна Арендт. – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с. – С. 14–15.
3. Булгаков С. Карл Марке как религиозный тип. (Его отношение к религии человекобожия Л. Фейербаха) / Сергей Булгаков [электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.vehi.net/bulgakov/marks.html#_ftn1
4. Мэй Р. Сила и невинность [пер. с англ.] / Ролло Мэй. – М. : Смысл, 2001. – 319 с.
5. Бушанський В. Цінності – рефлексія – влада / Валентин Бушанський // Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К. : ППІЕНД, 2010. – С. 148–179.
6. Шайгородський Ю. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації / Юрій Шайгородський // Український соціум. – 2002. – № 1. – С. 41–48.
7. Томпсон Е. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм; [пер. з англ.] Ева Томпсон. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 368 с.